Azərbaycanın seçilən ali təhsil ocağı ADA Universitetinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə hazırlanan "Azərbaycan" qəzeti külliyyatının IV cildi bu günlərdə nəşr edilərək oxucuların istifadəsinə verilib. IV cild qəzetin 1919-cu il yanvar nüsxələrini - 76-102-ci nömrələri əhatə edir.
Bu sətirlər filoloq, tərcüməçi Azad Ağaoglunun "Azərbaycan" qəzeti külliyyatının IV cildi işıq üzü görüb" sərlövhəli yazısında yer alıb.
AZƏRTAC məqaləni təqdim edir.

"AZƏRBAYCAN" qəzeti külliyyatının IV cildi işıq üzü görüb

IV cildin diqqətçəkən materiallarından biri, dövrün mətbuatının ümumi mənzərəsini əks etdirən "Müstəqil mətbuat lüzumiyyəti" adlı yazıdır. 1919-cu il 5 yanvar tarixli 79-cu nömrədə gedən bu yazıda müstəqil Azərbaycanın paytaxtında o dövrdə nəşr edilən qəzetlər sadalanır: Bakı Rus Milli Komitəsinin orqanı "Yedinaya Rossiya", rus sosialist-inqilabçılarının orqanı "Znamya truda", sosial-demokratların orqanı "İskra", "mötədil" erməni dairələrinin orqanı "Naşe vremya", "Daşnaksütyun" partiyasının orqanı "Vperyod", "Azərbaycan", erməni dilində "Mer orer" adlı yeni bir qəzetin də o günlərdə nəşrə başladığını xəbər verir. Adıçəkilən qəzetlərin haması Azərbaycan xalqının və dövlətinin mənafeyinə zidd fəaliyyət göstərən, milli müstəqilliyimizə açıqca düşmən mövqedə dayanan nəşrlərdir.

Belə bir şəraitdə "Azərbaycan" qəzetinin müraciəti necə də aktual səslənir: "...Azərbaycan türk və islamları nöqteyi-nəzərindən lazım gəlir ki, bizim səsimiz düşmənlərimizə müqabil zəif çıxmasın. Bu isə mətbuatımızın çoxalması ilə ola bilər".

"Azərbaycan"ın səhifələrini çevirdikcə, dövrün mətbuatının mənzərəsi gözlərimiz qarşısında daha yaxşı canlanır. Təəssüf ki, bu mənzərə bir o qədər də ürəkaçan deyildir. Məsələn, 16 yanvar tarixli 89-cu nömrədə belə bir xəbər görürük: "Azərbaycan Müsəlman İctimaiyyuni-İnqilabiyyun firqəsi [Sosialist[1]İnqilabçılar partiyası] tərəfindən bu günlərdə "Kəndçi və fəhlə" adında türk lisanında həftəlik bir qəzetə nəşr ediləcəkdir". 19 yanvar tarixli 91-ci nömrədə isə Azərbaycan Sosialist-İnqilabçılar partiyası Müvəqqəti Komitəsinin sədri Ruhulla Axundovun bir məktubu dərc edilmişdir. Ruhulla Axundov əvvəlki xəbəri təkzib edərək belə yazır: "...Fövqəlzikr [yuxarıda adıçəkilən] "Əkinçi və fəhlə" qəzetəsi Azərbaycan deyil, müsəlman deyil və sosialist deyil, Qafqaz və Kaspiyski "hökumətinin" erməni millətçilərinin təşəbbüsü və sərmayəsi ilə nəşr edilir".

Bunların müqabilində milli maraqlarımıza xidmət edən nəşr orqanı "Azərbaycan" qəzetidir. "Azərbaycan" qəzeti həm də düşmən mövqedəki bütün bu nəşrlərlə mübarizə aparmaq, onların millətimizə və dövlətimizə yönələn əsassız iddialarını susdurmaq kimi ağır bir yükü öz çiyinlərinə götürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, "Azərbaycan" qəzeti hər nömrəsində "düşmən cəbhədəki" mətbuatın çağırışlarına cavab vermək məcburiyyətində qalır:

"Rus Milli Komitəsi bir tərəfdən bizi və bizim hökumətimizi tanımağı əsla qəbul etməyir, naşiri-əfkarı olan "Yedinaya Rossiya" qəzetəsinin hər nömrəsində hökumətimizi ilan kimi çalır, azadlığımızın düşmənləri cərgəsində durub onlarla həmavaz olub, Azərbaycan istiqlalına qarşı bədguluq edir…" (N 78, 3 yanvar)"

"Znamya truda" xəbər vermişdi ki, guya, general Tomson Gəncə quberniyasının bəzi hissələrinin mühafizəsini Andranikə mühəvvəl edibmiş [tapşırıbmış]. General Tomson Rəisi-Vükəla [Baş Nazir] Fətəli xan Xoyski həzrətlərinə bir məktub yazıb "Znamya truda" qəzetəsində dərc edilmiş məlumatı qəti surətdə təkzib edir". (N 79, 5 yanvar)

"Andraniklərin top və tüfəng hücumlarının arası yenicə kəsilmişdi ki, bu gün özümüzü başqa növ hücumlara məruz qalmış görürük. Bu yeni hücumlar iftira və böhtan hücumlarıdır ki, daşnakların "Vperyod" qəzetəsinin dünənki nömrəsi başdan-ayağa qədər bu iftira və böhtanlarla doludur". (N 95, 23 yanvar)

Ermənilərin Azərbaycan xalqını və onun milli dövlətini qaralamaq üçün göstərdiyi canfəşanlıq və bu "qara" fəaliyyətin mənfi nəticələri o dövrdə də hər addımda qarşımıza çıxır. Amma həmişə əmin-amanlıqdan və dinc yanaşı yaşamaqdan yana olan, məcbur qalmadıqca silaha əl atmayan Azərbaycan xalqının səbri və sülhsevərliyi erməni propaqandasını puç edir. Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il 30 dekabr tarixli iclasında dövrün iki böyük ictimai-siyasi xadiminin çıxışında bu məsələyə toxunulur. Bakıya gələcək Britaniya ordusunun komandanlığı ilə hələ Ənzəlidə görüşən və ingilislərin mövqeyindən xəbərdar olan Əhməd bəy Ağaoğlu Parlament kürsüsündən belə deyir: "Müttəfiqlər nümayəndələri hələ Ənzəliyə gələrkən bizim barəmizdəki böhtan və iftiralarla zəhərlənmişdi. Amma yanımıza gələrkən... sülh və müsalimət [əmin-amanlıq] tərəfdarı kimlər olduğunu anladılar, bizi tanıdılar". Eyni iclasda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də özündən əvvəlki natiqin - Ağaoğlunun sözlərini təsdiq edir: "İngilis və sair Müttəfiq nümayəndələri Ənzəlidə olduqları zaman bizimlə dost olmayan mənbələrdən başqa məlumat və fikirlər üzərinə bəyannamə nəşr etdilər... Fəqət sonradan həqiqətihala bələd olmaq nəticəsində çıxardığı və nəşr etdiyi ikinci bəyannaməsi birincini rədd etdi... Bu bəyannamə, azərbaycanlıların sülh və müsalimət tərəfdarı olduqları yaxından öyrənilmiş və təcrübə nəticəsində atılmış bir qədəm idi... Xaricdən gələn bir qüvvəyə istinadla Azərbaycanı dağıtmaq istəyənlər... xarici qüvvələrdən müzahirət [kömək] almaq xəyalı ilə Azərbaycanı yıxmaq istəyənlər artıq görəcəklər ki, o xəyal puçdur". (N 76, 1 yanvar)

Ağaoğlu və Rəsulzadənin çıxışlarında ad çəkilməsə də, Azərbaycan əleyhində propaqanda aparanların, Azərbaycan dövlətinin Azərbaycan türklərinin öz tarixi torpaqlarında tamamilə haqlı olaraq elan etdikləri müstəqilliklərinin deyil, Osmanlı ordusunun imperialist iddialarının nəticəsində "oyuncaq dövlət" kimi qurulduğunu söyləyənlərin ermənilər olduğu hamıya məlumdur.

Qafqaza gələn müttəfiqlər - başda ingilislər olmaqla - erməniləri sivil bir xalq və cəmiyyət sanmaqla çox böyük bir xətaya yol vermişdir:

"Onlar öylə güman etdilər ki, Ermənistan Cümhuriyyəti denilən məhəl [yer] yəqin Azərbaycan və Gürcüstan cümhuriyyətləri kimi bir məmləkət olub, orada "demokratik" əsası ilə bir qayda və nizam vardır... Lakin heyhat! Onlar bunu bilmədilər ki, Ermənistan denilən məhəl, insan və islam qanına yerikləyən yırtıcılar əlinə keçmişdir ki, qarşılarında qüvvə gördükdə tülkü kimi nəvaziş göstərirlər. Lakin bir qədər özlərini güclü hiss etdikdə, binəva islam əhalisinin qanını su yerinə içirlər. Çox təəssüflər olsun, bunu onlar düşünmədilər". (N 80, 6 yanvar)

Azərbaycan torpağının ən gözəl guşələrindən biri olan Qarabağı qana boyayan daşnak vəhşiliyi barədə xəbərlər "Azərbaycan" qəzetinin demək olar ki, hər nömrəsində özünə yer tapır. Qəza rəislərinin raportlarında, Qarabağın müxtəlif yerlərindən yazılan məktublarda, imdad diləyərək Bakıya qədər gəlib çıxan xalq nümayəndələrinin qəzetə verdikləri müsahibələrdə erməni qaniçənliyinin tükürpədici miqyası aydın olur. Nəhayət, Azərbaycan Parlamenti Qarabağdakı vəziyyət barədə məlumat toplamaq məqsədilə oraya rəsmi heyət göndərir:

"Parlaman tərəfindən Qarabağa göndərilmiş olan heyət, başda Xosrov bəy Sultanov olmaq üzrə Bakıya övdət eylədi [qayıtdı]. Mümaileyh [adıçəkilən şəxs] Andranikin Qarabağda etdiyi məzaliməsi [zülmləri] barəsində qayət dəyərli sənədlər gətirmişdir ki, bu günlərdə qəzetələrdə çap ediləcəkdir". (N 86, 13 yanvar)

"Qarabağdan təzəcə gəlmiş Parlaman üzvü Məlik-Yeqanov Qarabağ əhvalı haqqında və Andranik hərəkatı barəsində müxtəsər məlumat vermişdir. Məlik-Yeqanov demişdir ki, hal-hazırda Qarabağda olan 46 mindən ziyadə müsəlman qaçqınları Bakıya gəlməkdədirlər. Onlara burada yer və iş vermək lazım gələcəkdir". (N 88, 15 yanvar)

Yenə qədim Azərbaycan yurdlarından Zəngəzur da erməni daşnaklarının vəhşiliyinə səhnə olmaqdadır. Zəngəzurda dağıdılan, yandırılan, yer üzündən silinən Azərbaycan kəndlərinin sayı yüzlərlədir:

"Zəngəzurdan gələn mürəxxəslərin... sözlərindən anlaşıldığı üzrə, Zəngəzurda ermənilər tərəfindən dağıdılan və xarab edilən kəndlərin ədədi 119 parədir ki, bunların 40 mindən artıq olan əhalisi qırıldıqdan sonra, yerdə qalanları yer və yurdlarından qaçıb Qarabağın sair yerlərinə səpələnibdirlər. Bu qaçqınların halı o dərəcədə fəlakətlidir ki, yazılmaqla qurtarmaz". (N 87, 14 yanvar)

"Zəngəzur əhaliyi-islamiyyəsinin [müsəlmanlarının] fəryadı... yüz para köyləmizi qarət və yəğmaya mübtəla olub da, aralıqda minlərcə əhalimiz kəsilib, qanlar seylabi-bəla [bəla seli] kimi torpaqlarımızı qızartdı... Namus və şərəfi-milliyyəmiz ayaqlar altına alınıb əzildi... Əcəba nə vaxta kimi bu məntəqədə islam və türk qardaşlarımızın əzilib, məhv olub getməsinə millət qardaşlarımız kənardan biganələr kimi tamaşaçı olacaqdır? Nə vaxta kimi ermənilərin zavallı millətimizə qarşı olan əşqiyalığı [quldurluğu] davam edəcəkdir?" (N 80, 6 yanvar)

Bu quldurluğa son vermək məqsədilə Azərbaycan hökuməti qətiyyətli addımlar atır:

"Vükəla Şurasında [Nazirlər Kabinetində]

15 yanvar 1919-cu sənə

Daxiliyyə naziri həzrətlərinin Qarabağ haqqındakı məruzəsini istima etdikdən [dinlədikdən] sonra qət edilmişdir [qərara alınmışdır]: Daxiliyyə naziri həzrətləri tərəfindən pişnihad [təqdim] edilmiş məruzə qəbul edilsin. Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zənzəgur qəzalarında müvəqqəti olaraq bir general[1]qubernatorluq təşkil edilməlidir. Təyin ediləcək general-qubernatorun ixtiyaratı Daxiliyyə Nəzarəti məruzəsində göstərildiyi qədər olacaqdır." (N 91, 19 yanvar)

Azərbaycan hökumətinin öz sərhədlərində yeni bir general-qubernatorluq təşkil etməsi, onsuz da tarixi Azərbaycan torpaqları üzərində qurulan Ermənistan hökumətinin hay-küyünə səbəb olur. Ermənistanın Xarici İşlər naziri Tiqranyan Azərbaycanın bu addımını "Ermənistanın ərazi hüququna təcavüz" kimi qiymətləndirir. (N 100, 29 yanvar)

Azərbaycan ictimaiyyəti isə hökumətin bu addımından razı qalmış, Qarabağda, Zəngəzurda yaşanan fəlakətlərə son qoyulacağına inanmışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli, yeni general-qubernator təyin edilən Xosrov bəy Sultanovun Qarabağın "fövqəladə halətini" yoluna qoymaq üçün çalışacağını yazır:

"...Aclıq, azar, yolsuzluq, əmniyyətsizlik, şuriş [qarışıqlıq], narazılıq və sair bu kimi hadisələrdən əmələ gələn bu fövqəladə halət, Andranik avantürasının nəticəsindən nəşət edən [əmələ gələn] bir vəq'ədir. Binaənileyh [ona görə], hökumətimizin Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək tədbirinə dəxi Andranik hərəkəti səbəb olmuşdur... Öz torpağımızı və öz əhalimizi bu quldurun əlindən xilas etməyə çalışdıq və bilaxirə [axırda] bu işdə müvəffəqiyyət hasil etdik. Bədəhu [ondan sonra] andraniklər tərəfindən vurulmuş zərbələrin yaralarını sağaltmaq üçün o zərbələrə uğramış olan yerlərimizi öz məsləhətimizə görə xüsusi bir idarə altına alıb, general-qubernatorluq təşkil etmək istədik... Öz yerimizdə, öz torpağımızda nə sayaq 'administrativ' şəkillər yapacağımız bizim öz işimizdir. Erməni hökumətinin və ya Erməni Milli Komitəsinin bu cürə işlərimizə qatışmağa heç bir haqları olmadığını özləri bilməyirlərsə, o halda siyasiyyatın ibtidai qaydalarından bixəbər və cahildirlər, özgələrdən öyrənsinlər". (N 101, 30 yanvar)

Ermənilərin hay-küyü, müttəfiq dövlətlətlərin Zəngəzuru Azərbaycan torpağı kimi tanımasından sonra daha da artacaq. İngilis komandanlığı Cəbrayıl, Zəngəzur, Şuşa və Cavanşir qəzalarını əhatə edən yeni general-qubernatorluğu tanıyır, bu ərazilərdə yaşayan bütün əhalini general-qubernator Xosrov bəy Sultanova itaət etməyə çağırır və asayiş yaratmaqda Xosrov bəyə kömək edəcəyini deyir. Ermənistan hökuməti isə bölgənin erməni vətəndaşlarının asayişini özünün kirli oyunlarına və boyunu aşan iddialarına qurban verməyi üstün tutur, erməniləri silahlı üsyana səsləyir, onları dəstəkləyəcəyinə işarə vurur.

Qarabağdan qovulan Andranik, özünün canicə fəaliyyətini İrəvan quberniyasında davam etdirir: "Bir tərəfdən də Qarabağı, Zəngəzuru öz xunxar [qaniçənliyi] və quldurluğu ilə xaraba hala salan Andranik və həmpaları [yoldaşları] indi də İrəvan quberniyasına getmişlər də, Erməni Cümhuriyyəti ilə yan-yana verib bura müsəlmanlarını aralığa almışlardır". (N 83, 9 yanvar)

Ermənilərin, onlara öz dədə-baba yurdlarında yer verən Azərbaycan türklərinə qarşı xain planı işə düşür: "...Qonşularımızın daşnakçıları nəinki özlərini bizə ağa tanıtmaq, bəlkə təşkil etdikləri müstəqil Ermənistan hüdudu daxilində proyektləri mövcibincə [planlarına əsasən] bir nəfər olsun da ata-baba yurduna malik islam buraxmamağa əzm etdilər. Fitnələr törədib, böhtanlar atıb, terrorizmə girişib, qarqaşalıq [qarışıqlıq] saldıqdan sonra məqsədlərinə xainanə nail oldular". (N 79, 5 yanvar)

"Məhv olan millət kütləsinin naləsi - Qarabağ və İrəvan müsəlmanlarının əhvali-fəcianəsi" adlı yazıda Ordubaddan gələn bir məktuba yer verilir. Məktubda deyilir: "...Şəqi [quldur] ermənilər İrəvan tərəfindən başlayıb müsəlman köylərini dağıdıb və qarət edirlər. Bir tərəfdən Qarabağ ermənileri Qarabağ köylərini dağıdıblar və dağıtmağa məşğuldurlar". (N 80, 6 yanvar)

İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin acınacaqlı vəziyyətinə dair xəbərlərin ardı-arası kəsilmir: "...Erməni zimamdarları [cilov tutanları, idarəçiləri]... müsəlləh və müntəzəm erməni qoşunları ilə 1918 sənəsi fevral, mart, aprel ayları ərzində Novo-Bayəzid, İrəvan, Sürməli, Eçmiyədzin və Aleksandropol mahallarında müsəlman kəndçi və əkinçiləri ilə məskun 230 para kəndi dağıdıb, yandırıb, talayıb və camaatları ilə belə məhv etmişlərdir. Bu 230 kəndin fəqir əhalisini, demokratiyanın bünövrəsini təşkil edən minlərcə kəndçiləri və əkinçiləri rəhmsizcə və insanlıqdan kənar bir surətdə qırıb və bir çoxlarını arvadlı, uşaqlı, qocalı evlərə qapayıb, diri ikən yandırmışlardır". (N 81, 7 yanvar)

"Bu axırıncı bir ilin içində İrəvanın bütün quberniyasında erməni zülümkarlığı ilə 300-dən artıq müsəlman kəndlərinin yandırılıb dağıdılması, evlərinin, əkinlərinin, mal-qaralarının talanması, camaatlarının qırılması, hətta diri ikən yandırılmaları və qalanlarının səhralara, dağlara qaçması, qaçanların da çoxlarının aclıqdan, xəstəlikdən tələf olması şuxluq [zarafat] deyil. Bunlar insanlardır, insan övladlarıdır". (N 83, 9 yanvar)

Halbuki Azərbaycan xalqı bu vəhşiliklər qarşısında heç vaxt insanlığını itirməmiş, dinc əhaliyə qarşı qəddarlıq nümayiş etdirməmişdir. Bakı erməni yeparxiyasının başçısı Baqratın "Azərbaycan" qəzetinə göndərdiyi, bir yandan 1918-ci ildə Qubada erməni daşnaklarının törətdikləri cinayətlərə qarşı qeyrətli vətən oğulları ilə birgə mübarizə apararkən, digər yandan dinc erməni əhalisinin qorunmasını da təşkil edən Həmdulla Əfəndiyevə ünvanlanan təşəkkür məktubu da elə bunu deyir:

"Möhtərəm Həmdulla əfəndi! Quba mahalında vaqe Gilvar adlı erməni kəndinin əhalisi və o kəndin keşişi mənə məktubən bəyan edirlər ki, siz öz bərادəriniz və əqvamınız [qardaşınız və qohumlarınız] ilə Gilvar ermənilərini hər dürlü təsadüfi bəlalardan xilas edib, daima onlara xeyirxah olmusunuz. Neçə gün bundan əvvəl... Gilvardan mənim yanıma bir heyət gəlib... insaniyyətpərvər xidmatınızı təsdiq etdilər". (N 89, 16 yanvar)

Ermənilər Qafqazda sadəcə Azərbaycan türkləri ilə yox, bütün qonşuları ilə dava edirlər. Qafqaza sonradan gəlmə bu ünsür, ətrafındakı hər kəsə xainlik edir. "Azərbaycan" qəzeti 1918-ci ilin dekabr ayında cərəyan edən Erməni-gürcü müharibəsini öz səhifələrində geniş işıqlandırmışdır. Müharibənin gedişinə dair xəbərləri qəzetdən oxumaq mümkündür, burada erməni xislətini açıqca meydana qoyan bir-iki qısa xəbərə diqqət çəkmək istəyirik. Bir yandan gürcülərlə müharibə edən ermənilər, digər yandan Tiflisdəki Erməni Milli Şurasında yığışır, Gürcüstanla müharibəyə əsgər və silah yığırlar. Təbii olaraq Gürcüstan hökuməti Erməni Milli Şurasına basqın edir və bu halın qarşısını alır. Ancaq ermənilər yenə Tiflisdə - bu dəfə Rus Milli Şurasında - yığışmağa davam edirlər: "Hökumət binagüzarlığı [sərəncamı] ilə Tiflisdə olan Rus Milli Şurası binasında axtarış olmuşdur. Axtarış əsnasında Milli Şura binasında müşavirəyə cəm olan 200 nəfər erməni həbs edilmişdir". (N 76, 1 yanvar)

Yenə Tiflisdən bir başqa xəbər: "Gürcü Parlamanı üzvü A. Axmetelaşvilinin oğlu dəmiryol kənarında erməni seminariyası yanından keçdikdə dörd nəfər hammalın bir tabut aparmasını görmüşdür... Tabutdan gələn şübhəli səs uşağın diqqətini cəlb etmişdir... Uşaq cəbbəxanaya tərəf qaçıb saldatlara xəbər eyləmişdir. Saldatlar hammalları tabutla bir yerdə tutmuşlar. Tabut içrə meyit əvəzinə pulemyot və patron var imiş". (N 84, 10 yanvar)

Nə qədər də tanış mənzərələrdir, elə deyilmi?

Ceyhun bəy Hacıbəylinin Gürcüstan təəssüratlarını qələmə aldığı yazısından aşağıdakı cümlələr həqiqəti bütün çılpaqlığı ilə əks etdirir: "Əvət, bu gün gürcü millətçiləri böylə söyləyirlər: Biz indiyə kimi böylə güman edirdik ki, Zaqafqaziyada üç qisim millət yaşayır. Lakin şimdi artıq düşündük ki, bunlar üç deyilmiş, yalnız iki imiş: şərqdə azəri türkləri, qərbdə gürcülər. Mavərayi-Qafqaz [Zaqafqaziya] yalnız bu iki milləti təşkil edir". (N 98, 27 yanvar)

Əslində ermənilərin Qafqazda sülh və asayişi pozduqları, bu coğrafiyanın başına gələn fəlakətlərin səbəbkarı olduqları qənaəti yeni deyil: "...Erməni-gürcü müharibəsinin səbəbi Qafqaz məmləkətinə qarışıqlıq salıb, rusların Qafqazı yenidən istilasına bais olmaq məramıdır". (N 100, 29 yanvar)

Ceyhun bəy Hacıbəyli, gürcülərin də eyni qənaəti və eyni hissləri paylaşdığına şahidlik edir: "Rusiyadan ayrılmış Qafqaz məmləkətlərinin istiqlaliyyətə nail olmaq ümidlərini puç etmək fikri ilə bunlar arasında qanlı müharibə salan erməni 'daşnak' məhafilinə [dairələrinə] qarşı filhəqiqə [həqiqətən də] gürcülər miyanında [arasında] qayət şiddətli bir nifrət vardır ki, həmin nifrət nəinki yalnız millətçilər, hətta gürcü sosialistləri tərəfindən dəxi ibraz olunur [nümayiş etdirilir]. Demək olar ki, 'daşnaklar' əleyhinə mövcud olan nifrət, bütün erməni millətinə qarşı nifrətamiz bir hissiyyata müncər olmuşdur [çevrilmişdir] və bu nifrət 'daşnakların' hökumət başında durmağı davam etdiklərinədək yaşayacaqdır." (N 98, 27 yanvar)

IV cildin diqqəti cəlb edən materiallarından biri "Türküstan heyəti-mürəxxəsəsi ilə müsahibə" adlı yazıdır. Tarixi adı "Türküstan" olan, bugünkü adıyla "Orta Asiya" kimi tanıdığımız coğrafiyada yaşayan qardaş xalqların nümayəndə heyəti İstanbuldan öz yurdlarına qayıdarkən bir müddət Azərbaycanda dayanmış və "Azərbaycan" qəzetinə müsahibə vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nümayəndə heyəti Türküstanda müstəqil dövlət təşəkkülü əmələ gətirməyə çalışan şəxslərdən, yəni Türküstanın ən qabaqcıl ziyalılarından ibarət olmuşdur. Onların Türkiyə haqqında fikirləri də hadisələri doğru təhlil edə bilən, beynəlxalq vəziyyətdən xəbərdar, aydın düşüncəli adamlar olduğunu göstərir.

Bu heyətin qardaş Azərbaycan xalqının uğurlarına səmimi-qəlbdən sevindiyinə və Türküstanın gələcəyini Azərbaycanla birgə hərəkət etməkdə gördüyünə şahid oluruq: "Biz buradan Azərbaycan Hökumətinin gündən-günə Müttəfiqlər yanında kəsbi-hörmət etməsi [hörmət qazanması] Azərbaycan istiqlaliyyətinin möhkəmləşməsinə böyük bir dəlil olduğunu görməklə qəlbən şad oluruz. Bizi məsrur edən [sevindirən] yenə bir şey varsa, o da Azərbaycanın hökumət təşəkkülü üçün oxumuş adamlarının be-qədri[1]imkan [imkan daxilində] var olduğudur. Bizdə isə bu yoxdur... Bu isə Türküstan üçün ən qorxulu halətdir. Çünki burada çalışan var, Türküstanda isə biz gedib kimlərlə işləyə biləcəyik?.. Əhali Rusiyadan büsbütün üz çevirmişdir... Onun üçün biz hər bir idarə altına girməyə hazır olmaqla bərabər, Rusiyanın təhti[1]idarəsinə [idarəsi altına] keçməmizdən çox narazıyıq. Türküstan üçün ən sağlam, atimiz [gələcəyimiz] üçün ən məntiqli yol varsa, o da Azərbaycan ilə Türküstanın birləşməsidir. Əhalinin də buna artıq rəğbəti vardır".

Türküstan nümayəndələri, Avropaya - Paris Konfransına yola düşən Azərbaycan nümayəndə heyətinin, onları da yaddan çıxarmamasını xahiş edir: "Bu gün hazırda və yeni paydar [bərqərar] olmuş hökumətlərin, dövlətlərin həpsinin gözü fəqət [yalnız] buradadır, fəqət [yalnız] buradan imdad istəyəcəklər. Sizin öhdənizə qardaşlıq haqqı olaraq, digər dövlətlər üçün də çalışmaq vəzifəsi düşəcəyi təbiidir... Güman edirəm ki, qardaşlıq xatirəsinə, türklük şərəfinə Azərbaycan kəndisi üçün çalışarkən, Avropa və yaxud başqa yerdə bizim Türküstanı da unutmaz." (N 80, 6 yanvar)

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanla Orta Asiyanın türk xalqları və yurdları arasındakı qardaşlıq əlaqələrinə dair materiallar gələn cildlərdə də öz əksini tapacaq. Məsələn, qəzetin 11 fevral tarixli 111-ci nömrəsində, Aşqabadda nəşr olunan "Dan yıldızı" qəzetinin müstəqil Azərbaycana böyük bir təbrik məqaləsi və şeir həsr etdiyini oxuyacağıq.

"Azərbaycan" qəzeti mədəniyyət və incəsənət materialları ilə də zəngindir. Qəzetdə teatr tamaşaları haqqında xəbərlər və tənqidi yazılar mütəmadi olaraq yer alır. Cəfər Cabbarlının "Ölkəm" adlı məşhur şeiri ilk dəfə "Azərbaycan"ın səhifələrində "Gözəl ölkəm" adı ilə çap edilmişdir. (N 92, 20 yanvar) Başqa bir nömrədə isə bir qrup Azərbaycan ziyalısının Maarif Nazirliyinə müraciət edərək ədəbi və ictimai-siyasi bir məcmuə çap etdirmək istədikləri xəbər verilir. Ziyalıların müraciətini "təqdir ediləcək bir təşəbbüs" kimi qiymətləndirən bu yazı güman ki, 1919-cu ilin mart ayında Bakıda nəşrə başlayan "Övraqi-nəfisə" adlı ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət jurnalı haqqında mətbuatdakı ilk xəbərdir.

Təhsil mövzusu da "Azərbaycan" qəzetinin daim diqqət mərkəzində saxladığı mövzulardandır. Maarif sahəsində hər hadisə qəzetdə işıqlandırılır, məktəbsiz kəndlər, yenilənməyə ehtiyacı olan dərsliklər, günün tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkən müəllimlər və digər problemlər gündəmə gətirilir, onlara çarə axtarılır. Problemlərlə yanaşı, təhsildə ürəkaçan mənzərələrlə də qarşılaşır, xalqın təlim-tərbiyəyə verdiyi böyük əhəmiyyətin şahidi oluruq. Qəzetin 14 yanvar 1919-cu il tarixli nömrəsində oxuyuruq: "Bələdiyyə tərəfindən açılmış Üçüncü Ali ünas [qızlar] məktəbində təlim üçün gələn müsəlman qızları bu il sabiq illərdən çox artıq qələbəlik edirlər. Təlim ilinin yarısı keçmişsə də, müsəlmanlar genə öz qızlarını, çox vaxt təlim yaşına çatmamış övladlarını da məktəb rəisəsinin hüzuruna gətirib, min cür xahişlərlə qızlarını məktəbə almağı tələb edirlər. İş bir dərəcəyə çatmış ki, məktəbin ibtidai sinfi üç müsavi [bərabər, eyni dərəcəli] şöbə açmağa məcbur olmuşdur. Axırıncı 'T' şöbəsində bu gün 50-dən ziyadə mütəəllimə [qız şagird] yığılmışdır… Bir tərəfdən müsəlman valideynlərin elm və tərbiyəyə birdən-birə artıq həvəs və şövq göstərmələri, digər tərəfdən də çocuqların tərbiyəyə və elmə əşəddi-ehtiyaclarını [şiddətli ehtiyaclarını] qəlbən təqdir etməklə, rəisə xanım [məktəb müdirəsi] bunları geri qaytarammır".

"Azərbaycan" qəzetinin maraqlı, vacib materialları əlbəttə ki, burada toxunulanlardan qat-qat artıqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan" külliyyatının hər növbəti cildi maraqlı materiallarla daha zəngin, daha dolğun və daha məzmunlu olur. Qəzetin müəllif heyəti davamlı olaraq yeni imzalarla zənginləşir və bu hal öz müsbət təsirini açıq bir şəkildə hiss etdirir. "Azərbaycan"ın daha da zənginləşən cildlərini vərəqlədikcə, ADA Universitetinin Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, xalqımızın tarixinə, mədəniyyətinə, eləcə də gələcəyinə nə qədər böyük bir xidmət etdiyi daha yaxşı dərk olunur.